

О.М. Ситник

Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, Україна

УКРАЇНСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКЕ ІДЕОЛОГІЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПЕРІОДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розкриваються різні шляхи ідеологічного впливу на народні маси в період Громадянської війни. Зокрема показано демагогічно-популістський характер дії більшовицької пропаганди на українське село. Також зауважено про нездатність українських соціалістичних партій сформувати ефективну державницьку ідеологію.

1921 року в Україні відбувалися досить складні політичні процеси. Зокрема це стосується українсько-більшовицького ідеологічного протистояння. Воно мало не просто політичне, а більш глибоке підґрунтя – на ментальному, етнопсихологічному та інших рівнях.

Декларативні гасла більшовиків у соціальній сфері виявилися більш привабливими для мас, ніж національні ідеї українських партій. Більшовикам вдалося використати у своїх цілях прагнення широких мас народу до нового життя, послідовніше та організованіше здійснювати свою ідеологічну пропагандистську політику, що й зумовило значні проблеми на шляху українського державотворення даного періоду. Актуальність дослідження обумовлена тенденцією до спроби реінкарнації окремими силами ідеології більшовизму.

Дана тема певною мірою висвітлена в низці праць, серед яких варто виділити роботи Р.П. Іванченко [1], Н.А. Ковальова [2], С.В. Кульчицького [3], Л. Лук'яненка [4], М.В. Поповича [5] та ін. Проте процес ідеологічних трансформацій у зазначений період ще потребує належного висвітлення.

Мета даної статті полягає в дослідженні українсько-більшовицького ідеологічного протистояння періоду Громадянської війни та національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років в Україні. Насамперед це стосується ідейно-політичних аспектів українського національного руху та більшовизму.

У революції 1917 року українське село стало повертатися обличчям до більшовиків, коли ті підхопили радянське гасло «Землі й миру», а після завоювання Рад запропонували свій варіант національної державності [6, с. 64]. Гасла російських більшовиків про передачу землі селянам, а заводів і фабрик – робітникам затуманювали свідомість багатьом біднякам і люмпен-пролетаріям. Значна кількість їх приєднувалась до Червоної Армії. Це підсилювало її й дало змогу невдовзі встановити контроль на більшій частині тодішньої України, де відразу ж встановлювався режим «воєнного комунізму» з його жорстокою централізацією управління, насильницькою мобілізацією до війська, свавільною заготівлею хліба, примусовою працею, розгулом продовольчих загонів, надзвичайних комісій (ЧК) з розстрілами, доносами, обшуками тощо. Це викликало вибух анти-більшовицького повстання селян, що відразу ж був кваліфікований як «куркульська контрреволюція», «білогвардійські заколоти» тощо [1, с. 16].

Більшовики були кричуще не підготовленими до захоплення влади. У результаті більшість перших їхніх рішень, зокрема й про створення однопартійної системи, приймалися виключно в порядку реакції на вимоги поточного моменту. Вони справді мали дуже слабку підтримку в народі й майже відразу почали вести криваву громадянську війну – просто для того, щоб утримати владу [7, с. 31]. Для Леніна та його соратників повстанський селянський рух завжди був «куркульським бандитизмом». Керівництво

партії не бажало відкрито визнати те, що селяни прагнули господарювати на своїй землі без втручання держави та одержувати за свою продукцію еквівалентну кількість товарів фабрично-заводського виробництва [3, с. 145].

У доповіді начальнику «операційного» відділення німецького східного фронту про стан справ в Україні в березні 1918 року зазначалося, що хоча більшовики через свій терор в багатьох місцях дуже швидко позбулися влади, все ж їх лозунг: «Бери все твоє!» надто привабливий, щоб знов і знов не виявляти свій спокусливий вплив на народні маси. При цьому в документі підкреслювалося, що в селах, де побували більшовицькі банди, де вони грабували й реквізували, селяни настроєні проти більшовиків, але в інших місцях більшовицька пропаганда мала успіх серед селян [8, с. 289].

Як зауважив С. Кульчицький, у практиці більшовицької партії існував непомітний підзаконний акт у вигляді інструкції наркомзему України, згідно з яким земля селянам виділялася, але не повністю і тільки тимчасово. Так, селяни нібито одержували землю, але без інвентаря. Що вони могли з нею робити, не маючи коня та плуга? Розраховувати на прокатні пункти могли тільки ті, хто не заперечував проти переходу до «товариського» обробітку землі, котрий вважався першою сходинкою до організації комуни. Оскільки курс на комунізацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас, останні не могли розібратися в хитросплетіннях аграрної політики більшовиків [3, с. 130, 132].

Пообіцявши селянам землю, більшовицька влада не поспішала наділяти їх нею, віддаючи перевагу колективним формам землекористування. Невдоволення у селян викликало запровадження продрозкладки, з допомогою якої більшовики намагалися ліквідувати загрозу голоду у містах і в армії, а також нехтування національних інтересів українського народу.

Одна з причин того, що робітники й селянська біднота стали на боці більшовиків, полягала у конфлікті між національною та соціальною ідеологією. Зокрема, українські соціалістичні партії пропагували серед народу соціальні гасла і майже не говорили про національне визволення. Цим скористалися більшовицькі агітатори, кинувши клич: «Грабуй награбоване!» й пообіцявши селянам більше, ніж обіцяли українські соціалісти [9, с. 97]. Українських селян було обдурено обіцянками більшовиків – насамперед стосовно землі (Декрет про землю від 26 жовтня 1917 року). Однак згодом послідувала низка інших декретів і підзаконних актів, котрі фактично позбавляли приватних осіб права на власність і майно.

У ході Громадянської війни українські селяни поступово розчарувалися у політиці соціалізації землі та ліквідації приватної власності і все більше орієнтувалися на створення власної держави. Проте зростання національної свідомості в середовищі українського селянства протягом 1919 року виявилось доволі запізним. При цьому така тенденція була більш притаманною для Правобережної України. На Сході та Півдні України національно-патріотичні сили не отримали належної підтримки селян, що, зрештою, і привело до поразки Українських визвольних змагань.

Селянські настрої у період Української революції та Громадянської війни були досить перемінливими й залежали від ставлення влади до селянства. Українські уряди, політичні сили та партії не змогли виробити конструктивної програми вирішення аграрного питання, до того ж не приділяли достатньої уваги пропагандистській роботі на селі, його інформуванню [2, с. 212, 213].

Декларативні гасла більшовиків у соціальній сфері виявилися більш привабливими для мас, ніж національні ідеї українських партій. Більшовикам вдалося використати у своїх цілях прагнення широких мас народу до нового життя, послідовніше і організованіше здійснювати свою політику [10, с. 89].

На думку Л. Лук'яненка, у період 1917 – 1921 років етнічні українці мали прагнення до створення власної незалежної держави, але не маючи жодного політичного самостійницького виховання, легко піддалися на більшовицьку агітацію й стали під ганебні

більшовицькі гасла: «Грабуй награбоване!» Звичайно, не всі. Через царську цензуру та русифікаторське забамбулення українців упродовж двох попередніх сторіч можливість відновлення української держави в свідомості більшості населення України не мала чітких обрисів, не формувала волю до дії й через те створювався придатний ґрунт для насадження більшовицьких ідей [4, с. 41, 42].

У роки революції та Громадянської війни, в перші півтора десятиліття комуністичної влади склалась особлива філософія терору, що заміняла собою правові норми [11, с. 185]. Наприкінці 1918 року почав формуватися диктаторський комуністичний режим, режим «червоного терору», котрий існував до закінчення Громадянської війни й початку непу. Головним організатором, натхненником й ідеологом революційної комуністичної влади був Ленін. Однак режим особистої влади Леніна не був його власною диктатурою не тільки тому, що у вирішальних питаннях – кадрових – він ніколи не міг без заперечень провести свою лінію. Прийняття нових політичних ідей крізь призму загальної доктрини з боротьбою платформ, опозицій, цитуванням вздовж і впоперек Маркса й Енгельса залишалось правилом упродовж усієї історії Ленінського режиму. Філософія «об'єктивного класового смислу» дозволяла тлумачити особисту поведінку лідерів і розмаїття політичних концепцій як «вираження класових інтересів», чийх саме – це визначали більшовицькі ідеологи й сам Ленін. Таким «виразником класових інтересів пролетаріату» була і більшовицька партія, що з 1918 року називалась комуністичною та розглядалась Леніном і його спільниками як орден, що виконує «історичну місію пролетаріату». Відтак червона диктатура не була ані диктатурою пролетаріату, ані особистою диктатурою Леніна чи Леніна і Троцького – це була диктатура партії комуністів, що відрізняло її від тоталітарних режимів. Зокрема, в тоталітарних режимах правляча партія розростається до масштабів масової, бо є лише засобом маніпулювання. Такою стала ВКП (б) наприкінці 1920-х років. Троцький, подібно до Леніна й Сталіна, вважав, що кожна держава втілює в собі насилля. І сам же став жертвою насилля, до розгортання котрого активно долучився.

Незважаючи на марксистсько-ленінську риторику про те, що більшовицька партія визнає право на самовизначення, очевидно, що національно-визвольні рухи, в тому числі й український, і більшовики користувалися різними методологіями. Перші бачили націю підвалиною своєї ідеології, підпорядкованої єдності політичної волі та спрямованої на створення суверенної національної держави. Другі визнавали лише класові принципи, вважали націю історичним анахронізмом, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Загалом необхідно підсумувати, що протягом другої половини XIX – початку XX століття російська абсолютистська монархія була не лише анахронізмом у Європі як відстала феодально-кріпосницька держава. Цілком об'єктивно, що такий її стан зумовлював активний революційний рух, що вів до кардинального зламу існуючого суспільно-політичного устрою. У силу занадто тривалої стагнації самодержавства, еволюційний шлях реформ у Росії був справою нагальною, але і досить вразливою, насамперед, з огляду на особливості ментальності росіян, переважна частина яких, із притаманним їм максималізмом, прагнула більшого. Цим і скористалися більшовики, захопивши владу практично голими руками у деморалізованій і розкладеній російській політичній еліті.

А. Граціозі зауважив закономірність – імперські центри з великим потенціалом агресії спричиняли низку адекватних реакцій з боку пригноблених національностей. Зокрема, для тих національностей, що перебували найнижче на ієрархічній драбині, тобто майже позбавлених національних еліт, соціалізм відразу і стихійно постав у подібні боротьби за національне визволення, оскільки він був спрямований проти панівних класів іншої національності. Наприклад, це мало місце в Україні [12, с. 163].

Протягом Громадянської війни в Україні склалась особливо складна соціально-економічна ситуація. Замість декларацій Леніна про державу-комуну більшовиками насаджувалась крайня форма управління економікою – «воєнний комунізм». Прагнучи

використати всі ресурси задля військово-політичних завдань, більшовицька влада ліквідувала або підпорядкувала посередницькі структури. Широко запроваджувалися нормування продуктів та реквізиції. Нормальна торгівля та ринок фактично перестали існувати, натомість процвітав «чорний» ринок. Увесь цей процес здійснювався під гаслами ідеології «казарменого комунізму», котра значною мірою реанімувала ідеї Г. Бабефа.

Під терміном «воєнний комунізм» більшовики позначали сукупність усіх соціальних й економічних заходів періоду Громадянської війни. Вперше його вжив Ленін в одній із своїх статей у квітні 1921 року [13, с. 123]. Російський «воєнний комунізм» був не лише породженням більшовицької ідеології, а й російського «історичного досвіду» – традиції російського самодержавства [12, с. 49]. Запровадження «воєнного комунізму» більшовиками було спробою втілення комуністичної ідеології в життя: виробництво й розподіл без приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Це була відверта авантюра, що не мала під собою жодних соціально-економічних підстав – лише політичні. Особливо неприйнятною вона була для України, основна маса населення якої – селяни-приватні власники не могли її прийняти в принципі. Однак саме на Україну як провідну житницю колишньої імперії був спрямований головний напрям політики «воєнного комунізму». Від неї вона і найбільше постраждала.

Завдяки значній агітації й пропаганді серед селян, активній ідеологічній роботі з анархічно-партизанським рухом Нестора Махна в лавах УГА (внаслідок чого було створено ЧУГА), більшовики змогли досягти об'єднання розрізнених військових і революційно-повстанських формувань з метою перемоги над Директорією та білогвардійцями. Згодом, розправившись із цими тимчасовими союзниками, більшовицька влада почала насаджувати в Україні власну політику.

Три головних моменти характеризували період між Жовтнем і смертю Леніна: зростаюча влада в руках невеликого керівного партійного центру, перетворення партії з революційної організації, спрямованої на повалення існуючих інститутів в керівне ядро урядової та адміністративної машини і, нарешті, створення для неї монопольного становища шляхом усунення інших партій [14, с. 157]. Ще в середині 1920-х років почав утверджуватися політичний та ідеологічний монополізм комуністичної партії у житті країни. Це означало ліквідацію інших партій, репресії проти їх колишніх членів, втручання партії у всі сфери життєдіяльності людей, політичну диктатуру компартії, боротьбу проти будь-якого інакомислення у своїх рядах. Партія стала невід'ємною частиною тоталітарного режиму [10, с. 126]. У період Громадянської війни партійні органи більшовиків ставали нерідко наддержавними і саме більшовицька партія перетворюється в керівну політичну силу [15, с. 36]. Використовуючи політичний, ідеологічний, моральний тиск, репресії й терор, більшовики успішно виконали завдання щодо ліквідації своїх політичних супротивників. Багатопартійності не могло бути з ідеологічної точки зору. Занадто різними були підходи до політичного, економічного та ідеологічного устроїв суспільства. По суті, існувало протистояння двох ідеологічних концепцій: диктатури партії і революційної демократії [10, с. 89].

Серед низки причин, котрі спричинили поразку Української революції, А. Русначенко наголошує на неготовності світових держав збагнути необхідність існування української держави на Сході Європи в геополітичних, а згодом – й ідеологічних вимірах. Однак поразка революції не могла затінити ідеї незалежної української держави [16, с. 10]. Хоч лідери УНР, переважно представники соціалістичних партій, так і не змогли сформувати ефективну державницьку ідеологію.

Висновок

У цілому ж слід підсумувати, що протягом періоду Національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років так і не було сформовано державницьку ідеологію. Незважаючи на цілу низку причин об'єктивного характеру такого становища (слабкість українського націо-

нального руху внаслідок тривалої русифікації, доволі низький рівень національного самосвідомлення серед українців, значне поширення соціалістичних ідей тощо), існували й певні суб'єктивні чинники, котрі перешкоджали становленню державницької ідеології. Насамперед, це стосується захоплення соціалістичними ідеями серед багатьох лідерів УНР, які довгий час не розуміли справжніх перспектив національного державотворення, а тому значною мірою і був згаяний дорогоцінний час для цього.

Неузгодженість і розрізненість українських революційних політичних сил була одночасно причиною та наслідком відсутності національної ідеології. Це замкнене коло могло бути розірване лише потужним виявом національного духу. Однак в силу низки обставин еліта нації, її провідники так і не змогли його продемонструвати.

У подальшому ході дослідження даної теми слід більш ґрунтовно проаналізувати процес трансформації більшовизму в ідеологію авторитаризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванченко Р.П. Українська державність в 20 – 90-х рр. / Іванченко Р.П. – К. : МЛП, 2000. – 256 с.
2. Ковальова Н.А. Психологія і поведінка українського селянства у 1917 – 1921 рр.: співвідношення соціального і національного аспектів української революції / Н.А. Ковальова // Матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18 – 19 листопада 2005 р.). – Одеса, 2005. – С. 210-215.
3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919 – 1928) / Кульчицький С.В. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
4. Лук'яненко Л. У листопадові жалобні дні // Кому був вигідний голодомор? / Л. Лук'яненко. – К. : МАУП, 2004. – С. 40-54.
5. Попович М.В. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України / М.В. Попович // Дух і літера. – 1998. – № 3-4. – С. 57-68.
6. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України : нариси в 3 т. Т. 2 / Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. – К. : Наукова думка, 2004.
7. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Епллбом Е. ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
8. Архив русской революции : в 22 т. Т. 1-2 / [под ред. И.В. Гессена]. – М. : «Терра» Политиздат, 1991.
9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / Нагаєвський І. – К. : Український письменник, 1994. – 413 с.
10. Політична історія України. XX століття : в 6 т. / [за ред. І.Ф. Кураса (голова) та ін.]. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / С.В. Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін. – К. : Генеза, 2003.
11. Попович М.В. Червоне століття / Попович М.В. – К. : АртЕк, 2007.
12. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / Граціозі А. ; пер. з італ. М. Прокопович. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.
13. Боффа Дж. История Советского Союза. Т. 1. От революции до Второй мировой войны: Ленин и Сталин. 1917 – 1941 гг. / Боффа Дж. ; пер. с итал. – М. : Международные отношения, 1990.
14. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: т. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917 – 1923 / Карр Э. ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990.
15. Гросул В.Я. Образование СССР (1917 – 1924) / Гросул В.Я. – М. : Изд-во ИТРК, 2007.
16. Русначенко А. Від імперії до України / Русначенко А. – К. : Українська видавнича спілка, 2009.

А.Н. Сьтник

Українсько-більшовицьке ідеологічне протистояння в період Громадянської війни

В статті розкриваються різні шляхи ідеологічного впливу на народні маси в період Громадянської війни. В частині показано демагогічно-популістський характер дій більшовицької пропаганди на українське село. Також відзначено неможливість українських соціалістичних партій сформувати ефективну державницьку ідеологію.

А.Н. Sytnyk

Ukrainian-Bolshevist Ideological Confrontation of the Period of Civil War

In the article different paths of ideological influence on folk masses in the period of Civil war are revealed. The demagogic-populist character of action of bolshevist propaganda on the Ukrainian village is shown in particular. Inability of Ukrainian socialist parties to form the effective state ideology is also noticed.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2009.